

بررسی ابعاد امنیتی- اقتصادی آب‌های مرزی مشترک بین ایران، عراق و ترکیه (حوضه آبریز دجله و فرات)

زهره مشفق^۱

چکیده

بررسی شرایط هیدرولیتیکی و برنامه‌های کشورهای ساحلی حوضه دجله و فرات برای تسلط هرچه بیشتر بر منابع آب این حوضه و نیز آثار جدی بر اقلیم از جمله افزایش دما، کاهش بارش و... نگرانی‌های بسیار جدی در خصوص آینده این حوضه ایجاد کرده است. همچنین، بی‌اعتمادی سیاسی باقی‌مانده از گذشته و رقابت منطقه‌ای بین کشورهای ساحلی رودخانه‌های دجله و فرات، مناقشات آبی را از مسائل فنی به موردی برای تقابل به جای همکاری در منطقه تبدیل کرده است. برای حل تنش‌های هیدرولیتیکی در حوضه دجله و فرات، باید تنش‌های سیاسی و بی‌اعتمادی بین کشورها حل شود. مدیریت و حل این تنش تنها با رویکرد تکنیکی امکان‌پذیر نیست و نیازمند رویکردی جامع است که بتواند جنبه‌های حقوقی، سیاسی، اقتصادی، تکنیکی و امنیتی را به‌طور همزمان در نظر گیرد. از جمله مهم‌ترین ملاحظاتی که در حوزه مدیریت پایدار منابع آب و نیز به‌کارگیری دیپلماسی کارآمدتر در حوزه آب‌های مرزی باید مورد توجه سیاستمداران قرار گیرد، بسترسازی و رایزنی با کشور عراق، به‌کارگیری دیپلماسی فعال و هوشمندانه در حوزه آب‌های مرزی، بازبینی قانون توزیع عادلانه آب، مجزا کردن حوزه آب از حوزه سیاسی، توجه به نوع همکاری و تعامل با کشورهای همسایه در حوزه آب و ایجاد نظام حقوقی مشترک منطقه‌ای است.

واژگان کلیدی: آبریز دجله و فرات، ایران، ترکیه، عراق، امنیت اقتصادی.

مقدمه

مناسبات میان ایران و ترکیه به عنوان دو کشور اثربخش در منطقه غرب آسیا، تحت تأثیر عوامل زیست‌محیطی مختلفی قرار دارد که یکی از مهم‌ترین آن‌ها منابع آب است. واقع شدن دو کشور ایران و ترکیه در منطقه خشک و نیمه‌خشک جهان نیز بر اهمیت موضوع افزوده و باعث چالش‌هایی بین دو کشور شده است. طرح‌های عمرانی متعدد ترکیه از جمله سدسازی‌ها روی رودهای دجله و فرات، آسیب‌های زیست‌محیطی زیادی را هم در داخل

پس از روسیه، ایران دومین کشور جهان با بیشترین تعداد کشورهای همسایه در مرزهای دریایی و زمینی است و حدود ۲۲ درصد از مرزهای مشترک ایران با همسایگانش یعنی ۱۹۱۸ کیلومتر را رودخانه تشکیل می‌دهد. در سمت غرب، ایران با ترکیه به صورت مستقیم و غیرمستقیم در ۵ رودخانه ارس، دجله، فرات، ساری‌سو و قره‌سو مشترک است. ایران به عنوان کشور پایین‌دستی رودخانه‌های ارس، دجله و فرات شمرده می‌شود.

۱- معرفی اقلیم حوضه دجله و فرات

از بین ۲۸۶ حوضه آبریز مشترک بین‌المللی، حوضه آبریز دجله و فرات را می‌توان در فهرست پرتنش‌ترین حوضه‌های آبریز فرامرزی دنیا قرار داد. حوضه دجله و فرات به عنوان بزرگ‌ترین حوضه آبریز فرامرزی در منطقه غرب آسیا، از در هم‌تنیدگی‌های متعدد سیاسی، امنیتی، اقتصادی و ژئوپلیتیکی با آب برخوردار است. حوضه آبریز رودخانه‌های دجله و فرات بین ۷ کشور ترکیه، سوریه، عراق، ایران، عربستان سعودی، اردن و کویت مشترک است؛ البته در بیشتر مطالعات در حوضه دجله و فرات، ۳ کشور ترکیه، سوریه و عراق مورد بررسی قرار گرفته‌اند و به دیگر کشورها به دلیل میزان مشارکت ناچیز در تأمین جریان این حوضه کمتر پرداخته و تنها به نام بردن از آن‌ها اکتفا شده است (شکل و جدول شماره ۱).

خاک ترکیه و هم در کشورهای همسایه از جمله ایران در پی داشته که بروز پدیده ریزگردها از جمله پیامدهای زیست‌محیطی انکارناپذیر این طرح هاست. در گزارش حاضر تلاش شده است تا آسیب‌شناسی در خصوص دیپلماسی آب کشور با تأکید بر حوضه دجله و فرات صورت گیرد. از این‌رو نخست، رودخانه‌های دجله و فرات به عنوان دو رودخانه مرزی ایران و ترکیه معرفی شده و سپس دیپلماسی کشورهای ترکیه، عراق و ایران در خصوص مدیریت آب‌های مرزی و نیز چالش‌های موجود در تعاملات هیدرопلیتیکی دو کشور ایران و ترکیه مورد بررسی قرار گرفته است. در نهایت، در قالب به کار گیری دیپلماسی کارآمد در رابطه با مدیریت آب‌های فرامرزی، ملاحظات و راهکارهایی به تصمیم‌گیران برای مدیریت یکپارچه و مؤثرتر منابع آبی کشور و کاستن از پیامدهای بحران کمبود آب و تقویت زمینه‌های دیپلماسی زیست‌محیطی پیشنهاد شده است.

شکل ۱- مسیر رودخانه‌های دجله و فرات

دجله رودخانه‌ای است که از دامنه‌های جنوبی رشته‌کوه توروس در شرق ترکیه سرچشمه می‌گیرد و از ۴ سرشاخه به نام‌های خابور کوچک، زاب بزرگ، زاب کوچک و سیروان تشکیل می‌شود. حوضه‌های آبریز خابور کوچک و زاب بزرگ بین ترکیه و عراق و حوضه‌های آبریز زاب کوچک و سیروان بین عراق و ایران مشترک است. رودخانه دجله پس از ورود به کشور عراق از میان شهرهای بغداد و موصل عبور می‌کند و در پایین دست شهر قلعه صالح در عراق به همراه رودخانه فرات، سرانجام به کارون می‌پیوندد که اروندرود را تشکیل می‌دهند و در پایان به خلیج فارس سرازیر می‌شوند.

همان‌طور که در جدول شماره ۱ ملاحظه می‌شود، بخش عمده دو رود دجله و فرات در ترکیه و عراق واقع شده‌اند. ترکیه دارای بارندگی فراوان است و رودخانه‌های دجله و فرات از این کشور سرچشمه می‌گیرند. هر دو رودخانه بیشتر آب خود را از بارش باران و ذوب برف در کوه‌های جنوب ترکیه دریافت می‌کنند و جریان آن‌ها در فصول و سال‌های مختلف دارای نوسانات بسیار است. رودخانه فرات از کوهستان‌های شرقی آناتولی با دو شاخه اصلی فرات‌سو و مرادسو جریان می‌یابد. پس از ورود رودخانه فرات به سوریه،^۳ سرشاخه شامل رودخانه‌های ساجور، بلیخ و خابور به جریان اصلی رودخانه می‌پیوندد. فرات پس از عبور از سوریه وارد عراق می‌شود.

جدول ۱- گسترش حوضه آبریز دجله و فرات در کشورهای ذی نفع در این حوضه

رودخانه فرات		رودخانه دجله			کشور
درصد از کل حوضه آبریز (درصد)	مساحت از حوضه آبریز (کیلومترمربع)	درصد از کل حوضه آبریز (درصد)	مساحت از حوضه آبریز (کیلومترمربع)		
۲۸/۲	۱۲۵۰۰	۲۴/۵	۵۴۱۴۵	ترکیه	
۱۷/۱	۷۶۰۰	.۰/۴	۸۸۴	سوریه	
۳۹/۹	۱۷۷۰۰	۵۶/۱	۱۲۳۹۸۱	عراق	
-	-	۱۹	۴۱۹۹۰	ایران	
۱۴/۹	۶۶۰۰	-	-	عربستان سعودی، اردن و کویت	
۱۰۰	۴۴۴۰۰	۱۰۰	۲۲۱۰۰	مجموع	

مأخذ: 2013. Management of Water Resources in Iraq: Perspectives and Prognoses

شده است. اقدامات مختلف در اجرای طرح‌های آبی به ویژه سدسازی‌ها در روند کاهشی آب رودخانه فرات اثرگذار بوده است. همان‌طور که ملاحظه می‌شود، در سال‌های ۲۰۱۰-۲۰۲۰، میانگین سالانه دبی آب رودخانه فرات روند نزولی داشته و از ۱۳۰ مترمکعب در ثانیه در سال ۲۰۱۰، به ۱۰۰ مترمکعب در ثانیه در

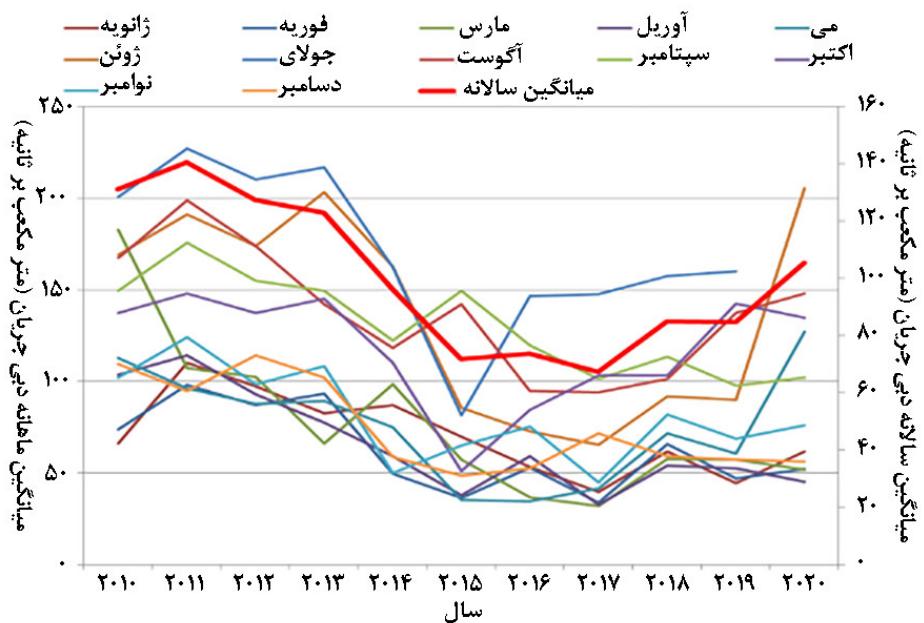
میانگین بارش سالانه در حوضه آبریز فرات تقریباً بین ۴۰۰ تا ۶۰۰ میلی لیتر که در مقایسه با دجله کمتر است. نمودار شماره ۱، کاهش عمده میزان تأمین آب رودخانه فرات را در زیرشاخه‌های آن توضیح می‌دهد که به کمبود آب برای جمعیت و بیانی شدن مناطق بزرگ کشاورزی به دلیل عدم تأمین آب لازم منجر

رودخانه فرات حدود ۳۷ میلیارد مترمکعب در سال و آورده رودخانه دجله بیشتر و معادل ۵۷ میلیارد مترمکعب در سال ذکر شده است.

سال ۲۰۲۰ کاهش یافته است. میزان آورده سالانه دو رودخانه دجله و فرات در منابع مختلف، متفاوت ذکر شده است، اما در «*kankal*, 2016» میزان آورده

نمودار ۱- روند میانگین دبی آب رودخانه فرات در سال‌های ۲۰۱۰-۲۰۲۰

مأخذ: De Gruyter Open Access

۳/۵ برابر آورده سالانه آن‌ها می‌رسد، اما تمام طرح‌های سدسازی یا در حال بهره‌برداری در سرشاخه‌های دجله در کشور ایران، کمتر از ۲ میلیارد مترمکعب و به عبارتی، حدود ۰/۷ درصد از مجموع مخازن ایجاد شده روی حوضه آبریز این دو رودخانه است.

۲- دیپلماسی آب

از دهه ۱۹۹۰، موضوع همکاری یا تقابل در آب‌های فرامرزی به‌طور جدی مورد توجه قرار گرفت. برخی بر این عقیده هستند که کم‌آبی و کاهش شدید دسترسی به آب به‌ویژه در مناطق خشک می‌تواند حتی به تنش‌های نظامی بین کشورها منجر شود.

متوسط آورده سالانه رودخانه دجله با طول ۱۸۴۰ کیلومتر، ۵۷ میلیارد مترمکعب است که ۹۰ درصد آن از خاک دو کشور ترکیه و عراق و فقط ۱۰ درصد آن از خاک ایران تأمین می‌شود. طول رودخانه فرات نیز ۲۷۰۰ کیلومتر و آورده متوسط آن، ۳۷ میلیارد مترمکعب است که بیش از ۹۰ درصد آن از خاک ترکیه و ۱۰ درصد آن از خاک سوریه تأمین می‌شود. این دو رودخانه درمجموع، ۸۰ میلیارد مترمکعب منابع آبی دارند. این در حالی است که ظرفیت سازی مخازن آب و سدهای مخزنی روی دو رودخانه دجله و فرات که دولت‌های ترکیه، عراق و سوریه انجام داده‌اند، در حال حاضر به بیش از ۳۰۰ میلیارد مترمکعب یعنی حدود

با توجه به پیش‌بینی شورای جهانی آب در سال ۲۰۱۹ مبنی بر افزایش ۵۰ درصدی تقاضا برای آب در سراسر دنیا تا سال ۲۰۵۰، رقابت بر سر دسترسی به منابع آبی در آینده و درگیری میان کشورها بر سر منابع آبی فرامرزی و حتی درون کشورها افزایش یافته است که اهمیت مسئله دیپلماسی آب را دوچندان می‌کند. افزون‌بر آنچه بیان شد، افزایش روزافزون جمعیت و نیاز بیشتر به مواد غذایی و نیز افزایش تقاضا در حوزه انرژی از سویی و از سوی دیگر، تغییرات اقلیمی و مهم‌تر از همه گرمایش زمین، نگرانی‌ها در خصوص مصرف و مدیریت منابع آبی فرامرزی را افزایش داده است. بنابراین، به نظر می‌رسد که می‌توان از ظرفیت دیپلماسی آب برای رفع چنین موانع و مشکلاتی بهره‌برداری کرد.

در این میان، کشورهای غرب آسیا که شمار زیادی از آن‌ها روی نوار بیابانی جهان قرار گرفته‌اند و به ذات کم‌بارش و کم‌آب هستند، به‌خاطر سیاست‌گذاری‌های ناکارآمد در بخش آب در چند دهه اخیر بیشترین چالش را با بحران کمبود آب داشته‌اند؛ چالشی که در آینده به‌خاطر تغییر الگوی بارش پیامدهای امنیتی دارد. در میان کشورهای منطقه، ایران از جمله کشورهایی است که منابع آبی آن بیشترین اثرپذیری را از سیاست‌گذاری‌های ناکارآمد به‌ویژه در بخش کشاورزی داشته است؛ به‌گونه‌ای که بخش عمده‌ای از منابع زیرزمینی آب کشور به پایان رسیده است و بسیاری از رودهای دائمی یا فصلی دیگر به مقصد نمی‌رسند که نتیجه آن در قالب خشک شدن تالاب‌ها و پیدایش کانون‌های

گروهی نیز بر این عقیده هستند که می‌توان از ظرفیت آب برای همکاری و برقراری صلح میان کشورهای ساحلی استفاده کرد. نظر گروه دوم در سال‌های اخیر منجر به شکل‌گیری شاخه جدیدی در روابط بین‌الملل به نام دیپلماسی آب شده است. در این راستا، منافع مشترک میان کشورهای ساحلی، آن‌ها را به سمت تعامل، همکاری و اعتمادسازی سوق می‌دهد. نتیجه همکاری و دیپلماسی آب افزون‌بر حل اختلافات، بر مدیریت منابع طبیعی و حفظ محیط‌زیست نیز اثرگذار است.

اتخاذ چنین رویکردی از سوی کشورها سبب انعقاد صدها موافقت‌نامه و معاهده دوچانبه، چندچانبه و بین‌المللی شده است؛ البته بررسی اجمالی این اسناد نشان می‌دهد که متأسفانه مانند بسیاری دیگر از اسناد بین‌المللی، ضمانت اجرایی و در برخی موارد سازوکار اجرایی و نظارت مؤثری بر آن‌ها وجود ندارد و مهم‌تر اینکه، به دلیل پیش‌بینی‌ناپذیری دقیق کیفیت و تخصیص منابع آبی و عناصر تشکیل‌دهنده آن شاید نتوان سازوکار یکسان و ثابتی برای مدیریت و تخصیص آب میان کشورهای ساحلی تعریف کرد. کتوانسیون آب سال ۱۹۹۷ سازمان ملل با تکیه بر سه اصل استفاده متساوی و معقول از منابع آبی، وارد نکردن خسارت سنگین به دیگر کشورهای ساحلی و تعهد کلی به همکاری و تعامل، چهارچوبی برای مدیریت و حل اختلاف بر سر منابع آبی طراحی کرده است، اما درنهایت، این کشورها هستند که نحوه تعامل و همکاری خود را با یکدیگر تعیین می‌کنند.

حوضه یعنی ترکیه، عراق و ایران مورد بررسی قرار گرفته است.

۱-۲- دیپلماسی ترکیه در حوضه آبی دجله و فرات

ترکیه با توجه به موقعیت ویژه خود در حد فاصل فقفاز، ایران، کشورهای عربی و اروپا به ویژه پس از سال ۲۰۰۳، برای خود نقش مؤثری برای متغیرهای سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و اکولوژیک منطقه قائل است. یکی از ابزارهای قدرت‌ساز برای ترکیه، بالادست بودن در رودخانه‌های مرزی با محوریت دجله و فرات است. ایران نسبت به ترکیه به عنوان کشور پایین‌دستی رودخانه‌های دجله، فرات و ارس شمرده می‌شود و از این‌رو هرگونه دخل و تصرف ترکیه در این رودخانه‌ها بر دسترسی ایران به این منابع آبی اثرگذار است. اقدامات و فعالیت‌های ترکیه در حوضه آبریز دجله و فرات به‌نوعی بر حجم منابع آبی ایران هم تأثیر می‌گذارد. اهمیت توجه به این حوضه آبریز زمانی مشخص می‌شود که بدانیم نزدیک به ۴۰ درصد از آب ترکیه را منابع آبی مشترک تشکیل می‌دهد که از این میزان، ۸۰ درصد آن از دجله و فرات تأمین می‌شود. بنابراین، دجله و فرات مهم‌ترین منابع تأمین آب خارجی ترکیه شمرده می‌شود.

بر اساس تخمین‌های کارشناسی صورت گرفته، ترکیه هم اکنون با چالش‌های اساسی در مدیریت و توسعه منابع آبی خود مواجه است و برنامه‌ریزی‌ها و اجرای پروژه آناناتولی^۱ نیز در همین راستاست. ترکیه با توجیهی تأمین نیاز خود به آب شیرین، اقدام به طراحی این پروژه عظیم آبی کرده است و بر اساس

ریزگردساز داخلی نمود یافته است. نتیجه آنکه، در غرب آسیا که به لحاظ رئوپلیتیکی از آن به عنوان منطقه شکننده و بی ثبات یاد می شود، بحران آب به گونه ای روزافزون کشورهای منطقه را به سوی بی ثباتی می کشاند. از این منظر، رئوپلیتیک جدید به دنبال توانمندسازی زمینه های همکاری و تعامل سیاسی - فضایی است. در مقیاس ملی، سیاست گذاری به فراخور شرایط زیست محیطی و در مقیاس منطقه ای نیز همکاری های منطقه ای در قالب تقویت دیپلماسی آب می تواند افرونبر کاهش پیامدهای بحران کمبود آب، به تقویت دیگر زمینه های زیست محیطی، پینجامد.

کشورهای منطقه برای مقابله با بحران کم‌آبی و همچنین، بهره‌برداری از این عنصر ژئوپلیتیکی برای افزایش قدرت چانهزنی در معادلات سیاسی در مقابل دیگر قدرت‌ها، به روش‌ها و ابزارهای گوناگون برای کنترل و استحصال منابع آب روی آورده‌اند. سدسازی‌های انبوه، انتقال منابع آب بین حوزه‌های و نیز شیرین کردن آب‌های شور از جمله اقداماتی است که در کشورهای مختلف منطقه غرب آسیا برای مقابله با بحران آب صورت گرفته یا در حال انجام شدن است؛ البته آنچه در مباحث مربوط به سیاست‌های آبی و به طور کلی هیدرولیتیک سبب ایجاد تنش میان کشورها می‌شود، چگونگی بهره‌برداری کشورها از منابع آبی رودخانه‌های مرزی است. در ادامه، با توجه به حوضه آبی مورد بررسی در این گزارش (دجله و فرات)، دیلماسی مهم‌ترین کشورهای ساحلی این

داخلی، اهداف راهبردی ترکیه ایجاد توسعه متعادل در نواحی توسعه‌نیافته کشور است و ۲- تبدیل شدن به شاهراه اصلی تبادل انرژی در منطقه. احداث طرح‌های بزرگ سدسازی مانند گاپ در این راستاست که اگر ایران و عراق که منابع نفتی عمده‌ای دارند، اعتراض کردند، ترکیه آب را در برابر نفت معامله کند.

به رغم تلاش‌هایی که همسایگان ترکیه به‌ویژه سوریه و عراق برای برقراری تعامل با ترکیه بر سر تقسیم عادلانه و مساوی رودخانه‌های مشترک انجام داده‌اند، ترکیه مصمم است از جایگاه خود به عنوان کشور بالادست به‌طور کامل استفاده کند. به نظر می‌رسد که این کشور حاضر نیست حاکمیت مطلق خود بر رودخانه‌هایی را که از کشورش سرچشمه می‌گیرد، تقسیم کند. ترکیه در حوضه دجله و فرات در مقایسه با عراق، مساحت کمتری را در اختیار دارد (متوسط هر دو رودخانه دجله و فرات، ۲۶ درصد در مقابل ۴۸ درصد است)، اما به دلیل بالادست بودن ترکیه، بیشترین حاکمیت را در این منطقه (حوزه آبریز دجله و فرات) اعمال می‌کند. در این راستا، سد ایلیسوی ترکیه دومین سد بزرگ این کشور پس از سد آتاتورک بر رودخانه فرات است که با هدف تولید ۱۲۰۰ مگاوات برق روی رودخانه دجله احداث شده، اما آثار زیست‌محیطی آن بر کشورهای پایین‌دست از جمله بروز سیلاب‌های ناگهانی و حتی زیر آب رفتن شهر ۱۲ هزارساله حصن کیف ترکیه نادیده گرفته شده است. بر اساس آمار

برنامه‌های اعلام شده این پروژه، اجازه عبور بیشینه، ۵۰۰ مترمکعب آب در ثانیه را به سمت سوریه و عراق می‌دهد. سد و نیروگاه برقی آتاتورک به عنوان بزرگ‌ترین سد ترکیه با هدف آبیاری و تولید برق روی رود فرات در چهارچوب پروژه گاپ احداث شده است. ترکیه اکنون در حال ساخت، مطالعه و اجرایی کردن ۲۲ سد روی رودخانه‌های دجله و فرات در ۹ منطقه کردنیش است. پروژه گاپ شامل ۲۲ سد و مخزن و ۱۹ مرکز برق‌آبی در سیستم حوضه دجله و فرات و ۹ منطقه از جنوب شرق ترکیه به مساحت ۷۵۳۵۸ کیلومترمربع در حال اجرا و بهره‌برداری است.

سد ایلیسو به عنوان بخشی از پروژه گاپ در جنوب شرق ترکیه با هدف تولید ۲۷۳۰۰ گیگاوات ساعت انرژی برق‌آبی که در مجموع، تأمین کننده ۱۹/۱۳ درصد از انرژی مورد نیاز ترکیه هست، روی رودخانه دجله و در حوضه آبریز خلیج فارس قرار گرفته است. اهداف کلی این پروژه که در منطقه جنوب شرقی ترکیه در حال اجراست، شامل افزایش رفاه عمومی، از بین بردن فقر و نابرابری‌های اجتماعی‌اقتصادی و به‌طورکلی، افزایش رشد و توسعه اقتصادی منطقه است.

استراتژی ترکیه در حوضه آبی دجله و فرات را می‌توان در دو محور عنوان کرد. ۱- تأمین معیشت مردم که در کنارdest رودخانه‌های مرزی (به رغم اینکه کردهای این منطقه با دولت ترکیه مخالف هستند) زندگی می‌کنند از طریق احداث طرح‌های انتقال آب به زمین‌ها. به عبارت دیگر، در سطح

۲ این تفاهم‌نامه بر لزوم همکاری در مدیریت منابع آب بهویژه در پروژه‌های مشترک تأکید و عنوان می‌کند که همکاری در پروژه‌های مشترک مدیریت منابع آب در فرات و دجله باید بیشتر توسعه یابد، اما عنوان نشده که منظور از این پروژه‌های مشترک، کدام پروژه‌ها و در کجا واقع شده است. همان‌طور که می‌دانیم، سدسازی‌های ترکیه بهویژه در پروژه گاپ که آخرین آن‌ها سد ایلیسو بر رودخانه دجله است، بدون هماهنگی با کشورهای پایین‌دست انجام شده است. به نظر می‌رسد که بر اساس بند ۱ ماده ۲ تفاهم‌نامه ترکیه و عراق، ترکیه چهارچوبی را ایجاد می‌کند که به وی اجازه می‌دهد تا سیاست‌ها بهویژه ساخت سدهای جدید را که در راستای منافع منطقه‌ای اش است، اجرایی کند.

افرونبر موارد یادشده، در بینهای ۲ و ۳ ماده ۲ افرونبر موارد یادشده، در بینهای ۲ و ۳ ماده ۲ این تفاهم‌نامه، به صورت ضمنی عراق مسئول نوسازی و بازسازی سیستم‌های آبیاری و مدیریت بهینه آب معرفی و همچنین، به نقش شرکت‌های ترک در زمینه نوسازی سیستم‌های آبیاری اشاره شده است. براین اساس، شرکت‌های ترکیه‌ای می‌توانند در روند مناقصه کار ساخت شبکه‌های آبی تی در عراق شرک و خدمات، مواد و لوازم مورد نیاز پیمان‌کار را تأمین کنند. این تفاهم‌نامه می‌تواند به تحقق سیاست‌های آبی ترکیه از جمله افزایش نفوذ سیاسی و اقتصادی در کشورهای عربی همسایه از جمله عراق کمک کند. با توجه به تبیلغات رسانه‌ای ترکیه، این تفاهم‌نامه می‌تواند در افزایش محبوبیت ترکیه در افکار عمومی عراق نیز اث‌گذار باشد.

کارشناسی شده، میزان آب ورودی به رودخانه های
دجله و فرات از ترکیه به سمت عراق و سوریه تا
درصد کاهش یافته است (یگانه، ۱۴۰۰).
نکته شایان توجه در خصوص دیپلماسی آب
ترکیه در تعامل با کشور عراق اینکه، غالب منابع آب
دجله و فرات در تولید می شود و این کشور
چندین برابر ظرفیت منابع آب ذخیره و طرح های
بزرگی مانند طرح گاب (با مخازن آب بسیار بسیار
بزرگ) را تأسیس کرده است، اما در سال ۲۰۱۹
تفاهمنامه ای را با هدف تقویت روابط دوستانه بین
مردم ترکیه و عراق و توسعه همکاری در زمینه مسائل
آب با عراق منعقد کرد. همچنین، این کشور مراکز
مطالعات و تحقیقات و آزمایشگاه های مرتبط با
همکاری عراق را تأسیس کرده است. این تفاهم نامه
عراق و ترکیه سبب به تصویر کشیدن ظاهری خوب
و پذیرفتنی از ترکیه برای مردم عراق و در سطح
بین الملل شده است. تفاهم نامه عراق و ترکیه
به صورت یک طرفه و کاملاً به نفع ترکیه است. غالب
اینجاست که عراق این تفاهم نامه را کاملاً قبول کرده
است.

این تفاهمنامه عاری از هرگونه اشاره به استانداردها و کنوانسیون‌های بین‌المللی مربوط به آب و مؤید این نکته است که موضع ترکیه در مقابل طرف عراقی در چهارچوبی خاص و جدا از استانداردهای شناخته شده است. همچنین، هیچ سهم مشخصی برای عراق از منابع آب دجله و فرات مشخص نشده و در واقع، حقابه یا سهم عراق مشروط به شرایط آب و هوای و تغییرات اقلیم شده است. بند ۱ ماده

عراق به خصوص استان بصره جلوگیری و حجم آب زیادی را برای استان‌های جنوبی و بهویژه بصره و ذی‌قار تأمین کند.

عراق در حال حاضر با کمبود آب زیاد و نیز چالش‌هایی مانند مدیریت ضعیف منابع آب، درگیری‌های سیاسی داخلی و حتی روابط نامتعادل با کشورهای همسایه از جمله ایران رو به روست. مناقشه آبی میان ایران، ترکیه و عراق بر سر حقابه رودخانه‌های مشترک ادامه دارد. مقامات ایران مدعی هستند که حقابه زیست‌محیطی عراق رعایت می‌شود و آب به سمت پایین دست رهاسازی می‌شود، اما مقامات عراقی ایران را متهم به نقض قوانین آب‌های مشترک با عراق کردند؛ به طوری که برخلاف مقررات بین‌المللی با سدسازی و تغییر مسیر و کاهش جریان آب‌های مشترک، حقابه عراق را نقض کرده است.

پیش‌تر نیز اشاره شد که در راستای تقویت روابط دوستانه میان مردم ترکیه و عراق و توسعه همکاری‌ها در زمینه مسائل آب، وزارت منابع آب عراق تفاهم‌نامه‌ای را با وزارت جنگل‌داری و امور آب ترکیه در سال ۲۰۱۹ ثبت کرد که بررسی مفاد آن حاکی است که کاملاً در راستای منافع ترکیه است. نکته شایان توجه اینکه، ترکیه سد ایلیسو را نیز با هماهنگی عراقی‌ها آب‌گیری کرد و زمانی که ایران به این اقدام ترکیه اعتراض کرد، مقامات عراقی اظهار کردند که این کار با هماهنگی آن‌ها انجام شده است. بیشترین پیامدهای منفی احداث این سد برای عراق است، اما مسئله این است که ترکیه با انعقاد تفاهم‌نامه

۲-۲- دیپلماسی عراق در حوضه آبی دجله و فرات پروژه‌های آبی ترکیه بهشدت کشورهای عراق و سوریه را به عنوان دو کشور پایین‌دست متأثر کرده و آثار مخربی در ابعاد محیط‌زیستی و کشاورزی بر این کشورها گذاشته است. با آبگیری سد ایلیسوی ترکیه پیش‌بینی می‌شود که اکوسیستم عراق که با کاهش آب‌های ورودی روبروست، شاهد تغییرات گسترده‌ای باشد. تخریب اراضی کشاورزی در پایین‌دست سد ایلیسو در کشور عراق به دلیل عدم تخصیص حقابه مورد نیاز و تولید ریزگردهای بیشتر از پیامدهای این کار است. بر اساس آمار و اطلاعات موجود، بیش از ۸۵ درصد از آب شیرین عراق از رودخانه‌های دجله و فرات و زیرشاخه‌های آن تأمین می‌شود؛ البته اقدامات و پروژه‌های آبی دولت عراق در حوضه دجله و فرات نیز در شکل‌گیری این وضع اثرگذار بوده است. در واقع، افرون‌بر ترکیه، عراق و سوریه هم سدسازی‌های متعددی بر رودخانه‌های دجله و فرات داشته‌اند. لازم به توضیح است که با توجه به شرایط خاص جغرافیایی و ژئوتکنیکی عراق، ساخت کانال‌ها، مخازن و سدها در این کشور بسیار هزینه‌بر است. این موضوع سرمایه‌گذاری روی تأسیسات آبی را توسط دولت و بخش خصوصی، پیچیده، فنی و دشوار می‌کند.

بر اساس منابع خبری عراق، در حال حاضر طراحی ساخت سدی بزرگ روی اروندرود از سوی شرکت ایتالیایی به اتمام رسیده است. قرار است این سد میلیاردها مترمکعب آبی را که به خلیج فارس می‌ریزد، جمع و از حرکت آب شور به داخل اراضی

از این رو به کارگیری این استراتژی چندان معقول به نظر نمی‌رسد. در خصوص تعامل با کشور ترکیه نیز به نظر می‌رسد که عدم اتخاذ راهبرد مناسب از سوی دستگاه دیپلماسی ایران در قبال اجرای پروژه آناتولی جنوب شرقی ترکیه (گاپ)، نشانه‌هایی از تهدیدات در حوزه‌های زیستمحیطی (افزایش کنترل ناپذیر ریزگردها و...)، اجتماعی-فرهنگی (گسترش اعتراضات بر سر انتقال آب، مهاجرت و...)، اقتصادی (بر هم خوردن توازن اقتصادی به نفع ترکیه از طریق توسعه و رشد اقتصادی در حوزه آبریز و...) و سیاسی (دستیابی ترکیه به برتری ژئوپلیتیک و...) به تدریج و با بهره‌برداری کامل از این طرح و با تأخیر زمانی احتمال وقوع خواهد داشت.

یکی از پیامدهای سدسازی‌های ترکیه در غرب، تغییر کیفیت آب رودخانه ارون و پایین افتادن سطح آن است که می‌توان در خصوص این آثار مستندسازی کرد. به دنبال کاهش کیفیت آب رودخانه ارون و تنزل سطح آن، ایران برگشت آب در شرایط مدد از رودخانه ارون به رود کارون را قطع و در عوض یک رودخانه به موازات رود ارون ایجاد کرد که از کارون به بهمن‌شیر (یکی از شاخه‌های رود کارون) می‌برد و در دو طرف، نخیلات آبیاری می‌شود. این اقدام برای کاهش آثار منطقه‌ای سدسازی‌های ترکیه بوده، اما عراق مشابه این کار را انجام نداده است.

از دیدگاه کلان‌تر و با لحاظ امنیت ملی، اگر به مسئله آب نگاه کنیم، در شرایط بحران آبی که اکنون در آن به سر می‌بریم، آنچه عمق استراتژیک کشور

با کشورهای پایین‌دست مانند عراق و سوریه نشان داده که اهل مذاکره است. به رغم اینکه باغ‌ها و اراضی عراق به شدت تحت تأثیر سدسازی‌های ترکیه قرار گرفته است، عراق حاضر نیست تا با ایران ائتلاف تشکیل دهد و علیه ترکیه شکایت کند؛ بلکه با ترکیه همکاری نیز می‌کند.

۳-۲- دیپلماسی ایران در حوضه آبی دجله و فرات یکی از نکات حائز اهمیت در دیپلماسی آب‌های مرزی، تأمین امنیت و رفاه جمعیت ساحلی است. برخلاف ترکیه که یکی از اصلی ترین استراتژی‌هایش در حوزه آب، تأمین معیشت مردم منطقه است، در ایران توجه به معیشت مردم در ۳ استان مرزی کردستان، کرمانشاه و ایلام کمتر مورد توجه قرار می‌گیرد و برخی از مردم از وضعیت رفاه خود ناراضی هستند.

نکته حائز اهمیت دیگر در دیپلماسی آب‌های مرزی، تعامل و همکاری کارآمد با کشورهای همسایه است. ایران به دلیل واقع شدن در منطقه‌ای گرم و خشک، با بحران آب روبه‌رو و همواره بر سر مدیریت منابع آب مشترک با کشورهای همسایه اختلاف داشته است. با وجود همسویی و نزدیکی و روابط متقابل میان ایران و عراق، استراتژی کشور در شرایط فعلی در قبال حوضه دجله و فرات در برابر عراق بیشتر تهاجمی است. ایران به لحاظ محیط داخلی و خارجی نسبت به عراق دارای مزیت است، اما این مزیت چندان عمدۀ نیست و حتی در صورت کسب برتری توسط عراق در زمینه‌های اقتصادی و نظامی می‌تواند به تهدیدی برای ایران تبدیل شود.

انسانی عامل اصلی تخلیه آب‌های زیرزمینی در ایران است؛ به طوری که در دوره‌ای ۱۵ ساله (۱۳۹۶-۱۳۸۱)، میزان کاهش آب آبخوان‌ها حدود ۷۴ میلیارد مترمکعب بوده است. همچنین، اضافه‌برداشت در ۷۷ درصد مساحت ایران منجر به نشست بیشتر زمین و شوری خاک شده است. پژوهش و بررسی آمار و ارقام نشان می‌دهد که در این مقطع زمانی، متوسط اضافه‌برداشت از آبخوان‌های کشور حدود ۲۵/۵ میلیارد مترمکعب در سال بوده است.

۳- بررسی توافق‌نامه‌های فرامرزی ایران با ترکیه و عراق

بسیاری از کشورهای دنیا و حوضه‌های آبی در سراسر دنیا از کمبود آب و کم آبی رنج می‌برند. بر اساس پیش‌بینی سازمان ملل، تا سال ۲۰۲۵ حدود ۳ میلیارد از جمعیت دنیا در ۴۸ کشور از جمله ایران با شرایط کم آبی یا کمبود آب مواجه خواهند شد. بنابراین، مدیریت یکپارچه منابع آبی فقط به کشورهای دارای منابع آبی مشترک مزدی اختصاص ندارد و توجه تمام کشورهای دنیا را می‌طلبد. در واقع، با توجه به ابعاد جهانی امنیت آب و رابطه تنگاتنگ آن با دیگر بحران‌ها، مشخص است که هرگونه راهکاری برای حل بحران آب باید در سطحی فراتر از سطح ملی مورد توجه قرار گیرد. برای این کار نیاز به دیپلماسی آب و ابزار مطلوب آن یعنی حقوق بین‌الملل و مهارت مذاکره و چانه‌زنی است.

را تعیین می‌کند، نه وسعت خاک یا حریم امنیتی کشور است، بلکه منابع آبی است. در صورتی که منابع آبی به درستی مدیریت نشود و بی‌تدبیری در این حوزه ادامه‌دار باشد و تنها دلخوش به راه حل‌های سطحی مانند آب شیرین کن باشیم، در کوتاه‌مدت منابع آبی کشور از بین می‌رود. در این راستا، می‌توان به ضعف در عملکرد پیمان‌کاران و مشاوران ایرانی در حوزه آب اشاره کرد. برای مثال، در منطقه سندج که قرار بود از سد ژاوه آب به طرف سندج پمپاژ شود، مشاور ایرانی ۹ ایستگاه پمپاژ با انرژی زیاد طراحی کرده بود به طوری که بعد از یک سال بهره‌برداری، امکان پرداخت هزینه آن وجود نداشت، اما شرکت مشاور بین‌المللی "ILF" طرحی ارائه داد که ۹ ایستگاه تبدیل به ۲ ایستگاه پمپاژ با انرژی بسیار پایین شد. همچنین، به رغم اینکه متخصصان آب در خصوص طرح توسعه ۵۵۰ هزارهکتاری خوزستان که پیمان‌کار آن جهاد نصر است، چندین بار هشدار داده‌اند که با توجه به کاهش منابع آب‌های زیرزمینی به جای آنکه ساخت‌وساز و توسعه در زمین‌های بایر انجام شود، در زمین‌هایی که در آن اتلاف آب وجود دارد و در حال حاضر زیر کشت است، روند بهبود صورت گیرد، اما توجهی به این موضوع نشده است. سازمان جهاد نصر میلیاردها تومان بابت احداث شبکه‌های آبیاری و زهکشی هزینه کرده است، اما بسیاری از کانال‌ها از آب خالی هستند. بر اساس نتایج مطالعه‌ای علمی^۱، خشک‌سالی ناشی از فعالیت‌های

یکدیگر بر سر نیاز به استفاده از آب این دو رودخانه برای کشاورزی، تأسیسات لازم مربوط را به وجود آورند. همچنین، ترکیه پذیرفته است که در هر شرایطی، ۱/۸ مترمکعب در ثانیه آب رود ساری‌سو را برای ایران تأمین کند. در خصوص رودخانه قره‌سو نیز طرفین به صورت پنجاه‌پنجاه به توافق رسیده‌اند.

ایران با ترکیه به‌طور مستقیم و غیرمستقیم در ۵ رودخانه ارس، دجله، فرات، ساری‌سو و قره‌سو مشترک است. سابقه تعامل مستقیم ایران و ترکیه در زمینه منابع آبی مشترک به سال ۱۳۳۴ (۱۹۵۵) به پروتکل بهره‌برداری از رودخانه‌های ساری‌سو و قره‌سو بازمی‌گردد. بر اساس این پروتکل، طرفین می‌توانند پس از توافق با

جدول ۲- موافقت‌نامه‌های ایران با ترکیه و عراق برای تعاملات آبی

کشور	نام رودخانه	عنوان	اهم موضوعات
ایران-ترکیه	ساری‌سو و قره‌سو	پروتکل استفاده از آب‌های ساری‌سو و قره‌سو	تقسیم آب رودخانه‌های ساری‌سو و قره‌سو
ایران-عراق	تعدادی رودخانه، مسیل و جوبیار نام برده شده است	پروتکل تعیین مرز زمینی ایران و عراق (شامل مرز رودخانه‌ای)	تعیین مرز زمینی شامل مرز در رودخانه‌ها
ایران-عراق	اروندرود/شط‌العرب	پروتکل تعیین مرز رودخانه شط‌العرب	تعیین مرز رودخانه شط‌العرب
ایران-عراق	بناآسوده، قره‌تو، کنگیرفالوند، کنجانچم، میمه، دوبرج	موافقت‌نامه استفاده از آب رودخانه‌های مرزی	تقسیم آب در رودخانه‌های مرزی
ایران-عراق	اروندرود/شط‌العرب	موافقت‌نامه کشتی‌رانی در شط‌العرب	مقررات کشتی‌رانی و زیست‌محیطی

۱۲۵۰ میلیون مترمکعب آب از رودخانه دجله و آبیاری ۱۵۰ هزار هکتار از اراضی سوریه در سال ۲۰۰۲ به امضا رسید. در این توافق‌نامه تنها به کمیت برداشت آب اشاره شده و فقط پایداری جریان در رود دجله را تضمین کرده است.

۴- چالش‌های مدیریت منابع مشترک آبی در حوضه‌های دجله و فرات

طیعت نامتوازن توسعه‌های انجام‌شده و عملیات مدیریتی ناکافی و نامؤثر در شبکه بین‌المللی مدیریت

در هیچ‌کدام از حوضه‌های آبریز به‌غیراز حوضه آبریز ارس (شامل ترکیه نمی‌شود)، هیچ تفاهم‌نامه یا توافق‌نامه بین‌المللی بین تمام کشورهای ذی‌نفع نداریم. تمام توافق‌نامه‌ها به‌صورت دوطرفه است. تاکنون رودخانه دجله موضوع مستقیم مذاکرات چندجانبه بین ایران، سوریه، ترکیه و عراق نبوده و توافقات صورت‌گرفته عمدتاً روی هر دو رودخانه دجله و فرات و با تأکید بیشتر بر فرات بوده است. تنها یک توافق‌نامه دوچانبه اختصاصی بین عراق و سوریه به‌منظور اجازه به سوریه برای پمپاز سالانه

مساحت هورالعظیم، ۱۹ درصد در ایران، ۵۶ درصد در عراق، ۲۴/۵ درصد در ترکیه و ۰/۴ درصد در سوریه قرار دارد (Kumpel & khalaf, 2013)، برای احیای این تالاب باید ۴ کشور یادشده با یکدیگر همکاری کنند و کنوانسیون مشترکی تشکیل دهند. با توجه به اینکه فرایندهای توسعه طرح‌های برداشت آب رودخانه‌های دجله و فرات به صورت یکجانبه صورت گرفته است، این طرح‌ها پیامدهای اجتماعی و زیستمحیطی را به وجود آورده‌اند که مورد توجه قرار نگرفته است. برنامه‌ریزی و توسعه یکجانبه و ناهمانگی میان کشورهای ساحلی رودخانه‌های دجله و فرات در طول نیم قرن گذشته، وضعیت این حوضه را بدتر کرده است. افزون بر آب‌های سطحی مشترک، بهره‌برداری از منابع آب زیرزمینی مشترک نیز یکی از چالش‌های هیدرولیکی حوضه آبریز دجله و فرات است. نبود ساختارهای مدیریتی مناسب در حکمرانی و بهره‌برداری مشترک از این منابع آبی زیرزمینی مشترک به چالشی بزرگ در منطقه غرب آسیا تبدیل شده است.

۵- ملاحظات امنیت اقتصادی

امنیت آبی بخش مهمی از امنیت ملی کشور است. این مسئله در مناطق مرزی از درجه اهمیت بسیار بیشتری برخوردار است. افزایش نیاز آبی کشورها و کاهش منابع موجود به همراه آثار سوء تغییر اقلیم، اهمیت مفهوم امنیت را دستخوش تغییراتی کرده و سبب شده است منابع آبی مشترک و نحوه

آب‌های مشترک، عامل اصلی نبود تعادل در بیلان آب سیستم رودخانه‌ای دجله-فرات-کارون است. عدمه طرح‌های توسعه انجام شده در حوضه آبریز دجله-فرات-کارون عبارت‌اند از GAP در ترکیه، GOLD در سوریه، MOD در عراق و در ایران ۱۸ سد و بند انحرافی در قالب طرح‌های مختلف در دست طراحی، ساخت یا بهره‌برداری هستند. نکته دیگر که نمی‌توان نادیده گرفت، وضعیت بحرانی تالاب هورالعظیم است که رودهای دجله، فرات (دجله و فرات به یکدیگر می‌رسند و شط العرب را تشکیل می‌دهند که به هورالعظیم می‌ریزد) و کرخه به آن می‌ریزد. موضوع بحران خشک‌سالی و کم شدن میزان بارش در سال‌های اخیر تأثیر مستقیم بر حیات تالاب‌های کشور داشته است، اما بدون شک نمی‌توان نقش سدسازی‌ها به‌ویژه سدسازی‌های متعدد ترکیه را در کاهش ورودی آب به هورالعظیم نادیده گرفت؛ البته نمی‌توان مسائل آب را به صورت تک‌بعدی نگریست و ابعاد خشکی تالاب هورالعظیم بسیار گسترده‌تر است.

بسیاری از فعالان محیط‌زیست یکی از متهمنهای اصلی وضعیت کنونی تالاب هورالعظیم را شرکت نفت جمهوری اسلامی ایران می‌دانند که با احداث دکل‌های متعدد نفتی در آن برای حفر چاههای نفتی، حوضچه‌های هورالعظیم را خشک کرده است. تداوم کشاورزی سنتی با ابزارآلات فرسوده و شلتوك‌کاری در فصل‌های ممنوعه زیر نظر وزارت جهاد کشاورزی در مسیر آب این تالاب نیز از دلایل دیگر خشک شدن آن عنوان شده است. با توجه به اینکه از کل

موفق در منابع آبی مشترک مرزی نه تنها موجبات رشد اقتصادی کشور را فراهم می‌کند، بلکه در کنار آن، با افزایش همکاری و تعاملات اقتصادی و سیاسی بر سر منابع آبی با کشورهای همسایه، به هم‌گرایی منطقه‌ای و افزایش ضریب نفوذ ملی و منطقه‌ای کشور نیز منجر می‌شود.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد راهکارها

مناقشات درباره آب‌های مشترک سبب افزایش آسیب به محیط‌زیست، افزایش مشکلات اجتماعی و همچنین، مانعی در برابر رشد و توسعه اقتصادی کشورها شده است. توجه به چهارچوب مدیریت یکپارچه منابع آب، یکی از راهکارها، مدیریت آب‌های فرامرزی است. میل به توسعه و بی‌اعتمادی کشورهای ساحلی در حوضه دجله و فرات و ظرفیت جدی استفاده از آب به عنوان ابزار سیاسی در مناقشات سیاسی و امنیتی کشورها منجر به گسترش طرح‌های ذخیره‌سازی آب در حوضه آبریز دجله و فرات شده است. کشور ترکیه به عنوان بالادست در حوضه آبریز دجله و فرات، با ساخت طرح‌های گستردۀ ذخیره‌سازی آب در منطقه در قالب پروژه گاپ، نقش اصلی را در تغییرات شکل‌گرفته در این حوضه دارد.

در خصوص حوضه آبریز دجله و فرات در حالی‌که دولت ترکیه به صورت هوشمندانه و در راستای منافع ملی خود عمل کرده است، دولت‌های عراق و ایران نتوانسته‌اند از منافع خود در حوضه دجله و فرات دفاع کنند. دو کشور عراق و ایران

بهره‌برداری از آن‌ها با مسائل امنیتی ارتباط گسترده‌ای داشته باشد. باید توجه داشت که مدیریت و بهره‌برداری از منابع آبی مشترک از جمله رودخانه‌های مرزی، بسیار پیچیده‌تر از مدیریت منابع آبی داخلی است؛ زیرا مدیریت و بهره‌برداری از این منابع با مباحثی مانند مسائل سیاسی، نظامی، امنیتی و حتی اقتصاد بین‌المللی ارتباط گسترده‌ای دارد. در نظر نگرفتن معیارهای اثرباز در نحوه مدیریت و بهره‌برداری از رودخانه‌های مرزی می‌تواند پایداری ساختارهای حکمرانی و حتی تعاملات و مناسبات با کشور مقابل را با مشکل و چالش جدی مواجه کند. اهمیت مسائل امنیتی در بهره‌برداری از منابع آبی مشترک سبب شده است که کشورهای بالادست از آب برای کسب قدرت بیشتر استفاده کنند؛ همچنان‌که تاکنون مناقشات متعددی بین کشورهای همسایه در این باره صورت گرفته است. کشور ایران از شمال شرق در حوضه پرتыш بین‌المللی آمودریا و در غرب در حوضه پرتыш بین‌المللی دجله و فرات قرار دارد و مسئله آب مانند انرژی از اهمیت ژئوپلیتیک ویژه‌ای برخوردار است. موقعیت خاص هیدرولیکی ایران سبب شده است تا بر پیچیدگی‌های موضوع امنیت در حوزه آب‌های مشترک افزوده شود. با توجه به چالش‌های موجود در حوضه آبی دجله و فرات، اهمیت امنیت در این حوضه را می‌توان در ۴ محور سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی طبقه‌بندی کرد. حکمرانی و دیپلماسی موفق آب نیازمند آن است که اولویت‌های هریک از این محورها به دقت شناسایی شود. نتیجه سیاست‌گذاری

- **بسترسازی و رایزنی با کشور عراق:** پیشنهاد می‌شود با کشور عراق به رغم تمام زیاده‌خواهی این کشور در خصوص آب‌های مرزی، به عنوان کشور پایین‌دستی مذاکره صورت گیرد. مادامی‌که ایران وارد مذاکرات نشود، در سطح بین‌المللی محکوم شناخته می‌شود و این باعث آثار منفی بر مذاکرات ایران به عنوان کشور پایین‌دست با ترکیه شده است. ایران در خصوص منابع آبی مشترک با کشورهای همسایه باید به سمت مذاکره برود. ضمن اینکه از منظر دیپلماسی آب باید متعادل عمل شود و نمی‌توان یک بام و دو هوا عمل کرد؛ به این معنا که در داخل کشور اقداماتی صورت گیرد که برخلاف چیزی باشد که از دیگر کشورها می‌خواهیم که انجام ندهند.

- **به کارگیری دیپلماسی فعال و هوشمندانه در حوزه آب‌های مرزی:** با توجه به اتهام‌های عراق در ماههای اخیر در خصوص عدم تمايل ایران به همکاری و مذاکره با عراق بر سر رودخانه‌های مرزی و آب‌های مشترک و شکایت مقامات عراقی از ایران در مجتمع بین‌المللی در این باره و نیز همکاری مطلوب ترکیه با عراق، نباید از نقش احتمالی ترکیه در تشویق دولت عراق در اعمال فشار بر ایران غفلت کرد؛ زیرا ترکیه ایران را دارای توان بالا برای بازیگری مؤثر در منطقه می‌داند و از افزایش فشار بر ایران استقبال می‌کند. در موضوع اشاره شده، با بر جسته‌سازی نقش ایران در مشکلات آبی عراق و در مقابل، اقدامات آبی ظاهرآ همکاری‌جویانه ترکیه در عراق، به مرور، گفتمانی بر ضد ایران شکل می‌گیرد که هدف آن، تضعیف نفوذ و اعتبار ایران در افکار

در سالیان پیش و پیش از احداث سد ایلیسو توسط دولت ترکیه باید به فکر منافع خود بودند و با طرح شکایت علیه دولت ترکیه به دادگاه بین‌المللی، مانع از احداث این سد می‌شدند، اما نه ایران و نه عراق هیچ‌کدام هیچ اقدامی در راستای حفظ منافع ملی خود نکردند. باید توجه داشت که همکاری کشورها در زمینه منابع آب بهشت به روابط سیاسی، اقتصادی و سطح اعتماد دو طرف به یکدیگر مرتبط است.

فقدان توافق سیاسی و الگوهای پذیرفته شده بین‌المللی در میان کشورهای در حال توسعه سبب پیچیدگی در مدیریت آب‌های فرامرزی شده است. در واقع، آنچه بیشتر به بحران آب در کشورهای با کمبود آب دامن می‌زند، سوء‌مدیریت و یکجانبه‌گرایی در توسعه توسط هریک از کشورهای واقع در حوضه آبریز است. ضمن اینکه، ادامه مدیریت ناپایدار آب‌های زیرزمینی به آثار برگشت‌ناپذیری بر محیط‌زیست و اراضی ایران متنهای می‌شود و امنیت آب، غذا و اقتصادی‌اجتماعی کشور را تهدید می‌کند. سیاست‌گذاران این حوزه باید به‌طور هم‌زمان همه ابعاد تهدید در حوزه آب را در نظر بگیرند و هم‌زمان اقدامات مدیریتی شامل تحقیق و توسعه، مدیریت درست منابع آب، اقدامات سیاستی در سطح ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی را در دستور کار خود قرار دهند. در ادامه، برخی از راهکارهای اساسی در حوزه مدیریت پایدار منابع آب و همچنین، به کارگیری دیپلماسی کارآمدتر در حوزه آب‌های مرزی پیشنهاد می‌شود.

استانداران و مقامات سیاسی باشد و قابل وتواز سوی مجلس و سازمان‌های دیگر نباشد.

- اصلاح تفکر حاکم بر سیاست‌گذاران حوزه آب: در فرایند توسعه کشور در چند دهه اخیر، بی‌توجهی و غفلت‌هایی اساسی در حوزه آب صورت گرفته است. عمدۀ این غفلت‌ها ناشی از تفکر حاکم بر سیاست‌گذاران حوزه آب بوده که رشد اقتصادی بر پایه بهره‌برداری هرچه بیشتر از منابع طبیعی قلداد شده که حاصل آن، فشار بر منابع آب زیرزمینی و تحمیل اضافه‌برداشت از این منابع بوده است. در این راستا، ایجاد تغییر در اصلاح الگوی حکمرانی آب ضروری به نظر می‌رسد. باید در نظر داشت که اصلی‌ترین گام برای اصلاح الگوی حکمرانی آب، تهیی نقوشه‌راهی با الزام به مشارکت تمام کشگران حوزه آب است؛ به طوری که روندهای اشتباه گذشته در تصمیم‌گیری‌های آینده تکرار نشود.

- توجه به نوع همکاری و تعامل با کشورهای همسایه در حوزه آب: موضوع اصلی دیپلماسی آب رسیدن به تعامل مشترک برای بهینه‌سازی نحوه بهره‌برداری از آب‌های مشترک و ایجاد رضایت حداکثری بین تمام ذی‌نفعان است. این مهم بدون مشارکت و تعامل همه‌جانبه تمام ذی‌نفعان امکان‌پذیر نیست. باید توجه داشت که نحوه بهره‌برداری از آب‌های مشترک تنها با استناد به قواعد و قوانین بین‌المللی میسر نیست و باید پارامترهای اثرگذار دیگر از جمله پارامترهای اقتصادی، اجتماعی و... را نیز در نظر گرفت. نوع همکاری تنها نباید در سطح تقسیم‌بندی آب باشد و باید تعاملات ناظر بر مسائل

عمومی عراق و درنتیجه، کاهش قدرت نرم ایران در این کشور است. در این راستا، پیشنهاد می‌شود سازمان محیط‌زیست و وزارت امور خارجه با ایجاد و تقویت ساختارهای لازم در خصوص آب‌های فرامرزی و ایجاد اجماع منطقه‌ای و جهانی برای رعایت حقابه حوزه‌های پایین‌دستی، دیپلماسی فعالی را در پیش بگیرند و به مجتمع بین‌المللی در خصوص سدسازی‌های خارج از چهارچوب شکایت کنند.

- بازبینی قانون توزیع عادلانه آب: در راستای مدیریت هرچه کارآمدتر منابع آبی کشور (آب‌های مرزی، آب‌های زیرزمینی و...) اخیراً دفتر برنامه‌ریزی کلان آب و آب‌فای وزارت نیرو لایحه قانون آب را تهیی کرده است. در این لایحه، به آب تنها از منظر قانونی نگاه نشده و راهکارهایی در زمینه‌های مختلف مانند سیل، حفاظت رودخانه، محیط‌زیست و حقابه‌ها نیز مطرح شده است که چهارچوب ذهنی به خواننده می‌دهد. برای تدوین این لایحه، پیشرفت‌های ترین قوانین آب کشورهای دنیا مورد مطالعه و بازبینی قرار گرفته است. در این لایحه، مطالعات بانک جهانی نیز مد نظر قرار گرفته و ادبیات قوی و دکترین خوبی نیز برای آن تهیی شده است. در عین حال، مشخص شده است که در سطوح مختلف کشور چه کسانی (نهادها و سازمان‌ها) و چگونه باید مشارکت کنند. پیشنهاد می‌شود که این لایحه جایگزین قانون توزیع عادلانه آب شود.

- مجزا کردن حوزه آب از حوزه سیاسی: تصمیم‌گیری‌های وابسته به آب، محیط‌زیست و منابع طبیعی باید مستقل از تأثیر نمایندگان مجلس،

- Al-Ansari, N. (2013). Management of water resources in Iraq: perspectives and prognoses. *Engineering*, 5(6), 667-684.
- Ashraf, S., Nazemi, A., & AghaKouchak, A. (2021). Anthropogenic drought dominates groundwater depletion in Iran. *Scientific reports*, 11(1), 1-10.

دیگر مانند کشاورزی، جمعیت، سدسازی و به طورکلی، سطوح اقتصادی و اجتماعی نیز مورد توجه قرار گیرد تا درنهایت، منجر به ایجاد دیپلماسی موفقی در حوزه آب شود.

- ایجاد نظام حقوقی مشترک منطقه‌ای: پیشنهاد می‌شود که در راستای مهار تهدیدهای ناشی از بحران آب در کشور و نیز کشورهای همسایه، ایران ابتکار عمل را برای گفتمانسازی بین کشورها در دست گیرد. بهره‌برداری از منابع آبی مشترک و فرامرزی بین ایران و همسایگان باید از سوی حقوقدانان و متخصصان هیدرولوژی و با تأکید بر اصول و قواعد حقوق بین‌الملل آب بررسی شود و نتایج حاصل از مطالعات و بررسی‌های فنی و حقوقی به شکل توافقی جامع و پایدار که دربرگیرنده نظام حقوقی مشترک منطقه‌ای است، از سوی جمهوری اسلامی ایران به دیگر دولت‌های ذی‌نفع ارائه شود.

منابع

- Bundesanstalt für Geowissenschaften und Rohstoffe. (2013). *Inventory of Shared Water Resources in Western Asia*. UN.
- Kankal, M., Nacar, S., & Uzlu, E. (2016). Importance of hydropower for sustainable energy development in Turkey: Case of Coruh River. *Energy & Environment*, 27(8), 905-918.

